

Dilçilik

Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı

İslam Sadıq

Filologiya elmləri doktoru
AMEA Folklor İnstitutu. Azərbaycan.
E-mail: islamsadiq1953@yahoo.com

Annotasiya. Azərbaycan dilində sözdüzəldici şəkilçilərin iki və dörd cür yazıldığı dilçiliyə aid ədəbiyyatlarda göstərilmiş, bu mövzuda xeyli araşdırmalar aparılmışdır. Lakin bir çox sözdüzəldici şəkilçilər altı cür yazıldığına baxmayaraq, Azərbaycan dilçiliyində son vaxtlara qədər bu məsələlərə toxunulmamışdır.

Azərbaycan dilindəki bir çox sözdüzəldici şəkilçilərin altı cür yazıldığı fikri irəli sürülmüş və artıq öz təsdiqini tapmışdır. Bu məqalədə həmin araşdırmaların davamı olaraq *çaq*, *çək*, *çiq*, *çik*, *çuq*, *çük*, *caq*, *cək*, *cıq*, *cik*, *cuq*, *cük* sözdüzəldici şəkilçilərinin *ça*, *çə*, *çı*, *çi*, *çu*, *çü*, *ca*, *cə*, *cı*, *ci*, *cu*, *cü* şəkilçilərinin sonuna uyğun olaraq, *q* və *k* samit səsləri artırılmaqla yarandığı göstərilmiş və onların iştirakı ilə söz yaradıcılığına aid çoxsaylı örnəklər verilmiş, həmin şəkilçilərin altı cür yazıldığı sübuta yetirilmişdir.

Açar sözlər: Azərbaycan dili, sözdüzəldici şəkilçi, altı cür yazılan şəkilçi, söz yaradıcılığı

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 14.03.2022; qəbul edilib – 15.03.2022

Word creation in Azerbaijani language

Islam Sadig

Doctor of Philological Sciences
Institute of Folklore of ANAS. Azerbaijan.
E-mail: islamsadiq1953@yahoo.com

Abstract. There are two and four types of lexical suffixes in the Azerbaijani language and it was shown in the literature on linguistics. A lot of research has been done on this topic. However, despite the fact that many lexical suffixes are written in six ways, these issues have not been touched upon in Azerbaijani linguistics until recently.

The idea that many lexical suffixes in the Azerbaijani language are written in six ways has been put forward and has already been confirmed.

In this article, as a continuation of those studies, *çaq*, *çək*, *çiq*, *çik*, *çuq*, *çük*, *caq*, *cək*, *cıq*, *cik*, *cuq*, *cük* word-building suffix has been created addition *q* and *k* consonant voice to the end of the *ça*, *çə*, *çı*, *çi*, *çu*, *çü*, *ca*, *cə*, *cı*, *ci*, *cu*, *cü* suffix and numerous examples are given belonging to word creativity with their presence, was proven that those suffixes were written in six forms.

Keyword: Azerbaijani language, word-building suffix, six such written suffix, word creation

Article history: received – 14.03.2022; accepted – 15.03.2022

Giriş / Introduction

Azərbaycan dilində söz yaradıcılığının müxtəlif yolları var. Onları daha çox işlənən və nisbətən az işlənən olmaqla, iki yerə bölmək olar. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığının ən qədim yollarından biri sait səslərin əvvəlinə və sonuna samitlərin qoşulmasıdır, yəni qədim dildə tək sait səslər semantik yuva olub [3, s.344-354; 4, s.521-526]. Hecaların təkrarlanması və yerdəyişməsi, sadə sözlərin birləşməsi, sözdüzdici şəkilçilərin söz köklərinə artırılması və

s. söz yaradıcılığında daha çox istifadə olunan yollardır. Azərbaycan dilçiliyində bu məsələlər dönə-dönə araşdırılmışdır.

Azərbaycan dili sözdüzdici şəkilçilərlə olduqca zəngindir. Söz yaradıcılığı zamanı daha çox söz köklərinə sözdüzdici şəkilçilərin qoşulduğu aydın görünür. Çünki bu yolla yaranmış sözlər Azərbaycan dilinin leksik fondunda çoxluq təşkil edir.

Əsas hissə / Main Part

Türk dili altı cür yazılan sözdüzdici şəkilçilərlə olduqca zəngindir. Azərbaycan dilindəki bir çox sözdüzdici şəkilçilərin altı cür yazıldığı fikri irəli sürülmüş və artıq öz təsdiqini tapmışdır [6, s.193-199; 7, s.254-260]. Çə, çə, çı, çı, çu, çü, çaq, çək, çıq, çik, çuq, çük, ca, cə, cı, ci, cu, cü, caq, cək, cıq, cik, cuq, cük sözdüzdici şəkilçiləri də altı cür yazılır. Onların köməyi ilə türk dilində yüzlərlə sözlər yaranıb. Onlar daha çox birhəcalı söz köklərinə qoşulur. Düzəltmə və mürəkkəb sözlərə də qoşula bilir. Burada həmin şəkilçilərin köməyi ilə düzəlmiş isimlərə baxaq:

Kal+ça=kalça camışın balasına deyilir. Kal sözün köküdür, camışın törədici erkəyinin adıdır. Çə sözdüzdici şəkilçisi ona qoşulmaqla kalça sözü yaranıb. Bu sözün kəlçə şəklində yazılışı da var. Onların hər ikisi eyni yolla əmələ gəlib.

Xal+ça=xalça. Bu söz xal kökündən və çə sözdüzdici şəkilçisindən əmələ gəlib. Hal-hazırda dilimizdə işlənən sözdür.

Bağ+ça=bağça. Bağ kökündən və çə sözdüzdici şəkilçisindən ibarətdir. Bağ sözü hazırda dilimizdə iki anlamda işlənir: 1. Bağ- meyvə bağları; 2. Bağ-ipi, kəndiri və s. bağlamaq.

Al+ça=alça. Həm ağacın, həm də onun meyvəsinin adıdır. Al sözün köküdür. Onun hazırda dörd anlamı var: 1. Qırmızı rəngin ən parlaq çalarlarıdır; 2. Hiylə, kələk, yağlı dil; 3. Almaq feilinin əmr formasıdır-al; 4. Al-ailə.

Al kökü ilə alça sözü arasında anlam yaxınlığı da saxlanmışdır. Alçanın qabığından qırmızı rəng alınır. Yun və pambıq ipləri alça qabı-

ğıyla qırmızı boyayırlar. Onun meyvəsindən hazırlanan yaxı da qırmızı olur.

Al söz kökünə çə sözdüzdici şəkilçisi qoşulmaqla alça sözü alınmış.

Dol+ça=dolça. Bir su qabının adıdır. “Lilpar olan yerdə dolça nə lazım”. Dol feilinə çə sözdüzdici şəkilçisi artırılıb və dolça sözü əmələ gəlib. Dol feil köküylə dolça sözü arasında da bir anlam yaxınlığı var.

Xon+ça=xonça, pa+ça=paça, par+ça=parça, tax+ça=taxça, yarma+ça=yarmaça, qala+ça=qalaça, dana+ça=danaça, naval+ça=navalça, qıl+ça=qılça kimi onlarla sözlər var ki, onlar da ayrı-ayrı söz köklərinə çə sözdüzdici şəkilçisi artırılmaqla alınmış.

Kül+çə=külçə. Kül sözün köküdür, isimdir, hazırda dilimizdə işlənir. Onun sonuna çə sözdüzdici şəkilçisi artırılmaqla külçə sözü yaranmış.

Sər+çə=sərçə. Bir quşun adıdır. Sər sözün köküdür və feilin əmr formasıdır. Paltarı sər-mək, otu sər-mək, taxılı sər-mək və s. Sər kökünə çə sözdüzdici şəkilçisinin qoşulması sərçə sözünü əmələ gətirib. Feildən isim alınmış.

Sər sər-mək feilinin də köküdür. Türk dilinin öz sözüdür. Onu alınma sər (baş) sözüylə qarışdırmaq olmaz. Sərdən, sərgi sözlərinin də kökü sər hecasıdır.

Düy+çə=düyçə. İpi cəhrədə əyirəndə iyin üstünə yığılan topa düyçə adlanır. Düy düyləmək, düyünləmək kimi feillərin, düyün, düymə isimlərinin də köküdür. Ona çə sözdüzdici şəkilçisi qoşulmaqla düyçə sözü yaranmış.

Kələf+çə=kələfçə. İpi boyamaq üçün düyçələri kələf halına salırlar. Belə olanda ip yaxşı boyanır. Boyanmış kələfləri yumaqlamaq üçün onu fırlanan kələfçəyə taxırlar. Kələfçə ağacdən və ya kəmərdən hazırlanır. Bu söz kələf kökündən və onun sonuna artırılmış çə sözdüzəldici şəkilçisindən yaranıb.

Nim+çə=nimçə. Nimçə bir qabdır. Nim/nom qədim türkcədə müstəqil sözdür. Tale, yazı və s. anlamlarda işlənib. Ona çə sözdüzəldici şəkilçisi birləşib.

Qön+çə=qönçə. Təzəcə açmaq istəyən güldür. Qön kökündən və çə sözdüzəldici şəkilçisindən əmələ gəlib.

Çöm+çə=çömçə, kü+çə=küçə, ke+çə=keçə, be+çə=beçə, düyə+çə=düyəçə, qələm+çə=qələmçə, gölmə+çə=gölməçə kimi onlarla sözün birinci və ikinci hecaları kök, sonuncu hecası çə sözdüzəldici şəkilçisidir.

Qay+çı=qayçı. Bir kəsici alətin adıdır. Qay kökündən və çı sözdüzəldici şəkilçisindən əmələ gəlmiş isimdir.

Al+çı=alçı. Aşıq-aşıq oyununda aşığın durduğu vəziyyətlərdən biridir. Al sözün köküdür, onun haqqında öncə danışılıb. Ona çı sözdüzəldici şəkilçisi qoşulmaqla alçı sözü düzəlib.

Pay+çı=payçı. Payçı sözünün iki anlamı var. 1. Kiminləsə, nəyəsə ortağ, şərik olmaq. Orda onun payı var; 2. Paybölən. Hər adam pay bölə bilmir. Bu işin də öz ustaları olur. Ona görə payı çox zaman payçılara böldürürlər. Sonuncu anlam peşə bildirir. Hər ikisi isimdir. Mən burada sözün birinci anlamını götürmüşəm, çünki çı, çi, çu, çü şəkilçiləriylə daha çox peşə bildirən terminlər yaranır. Mən onlara toxunmuram. Payçı sözü hər iki anlamda bu gün də işlənir. O, pay kökündən və ona qoşulmuş çı sözdüzəldici şəkilçisindən əmələ gəlib.

Saya+çı=sayaçı. Sayaçı çoban nəğməsinin, xalq şeiri şəkillərindən birinin adıdır. Saya kökündən və ona qoşulmuş çı sözdüzəldici şəkilçisindən yaranmış isimdir. Saya sözü berrəngli, sadə anlamında bu gün də işlənir.

Qır+çı=qırçı. Bu sözün də iki anlamı var: 1. Qırçı qırbasan deməkdir, peşə bildirir. 2. Qıymaz, xəsis, əli bərk adamlara da qırçı deyirlər və burada onun sonuncu anlamı götürülüb. Qır sözün köküdür, çı ona qoşulmuş sözdüzəldici şəkilçidir.

Ke+çi=keçi. Ev heyvanıdır. Ke sözün kökü, çi sözdüzəldici şəkilçidir. Bunu təsdiqləyən odur ki, həmin kökə həm də çə sözdüzəldici şəkilçisi qoşula bilir: ke+çə=keçə. Ke+çəl=keçəl; ke+çid=keçid; ke+yık=keyik; ke+şik=keşik və s. sözlər də həmin kökdən əmələ gəlib.

El+çi=elçi. El sözün köküdür, bu gün də dil-də işlədilən sözdür. Çi ona qoşulmuş sözdüzəldici şəkilçidir. Elçi düzəltmə söz olub, isimdir.

Quş+çu=quşçu etnonimdir, qədim bir türk tayfasının adıdır. Onu quş saxlayan adamla qarışdırmaq olmaz. Quş sözünə çu sözdüzəldici şəkilçisi qoşulmaqla yaranıb.

Qo+çu=qoçu isimdir, qo sözün kökü, çu ona qoşulmuş sözdüzəldici şəkilçidir.

Yol+çu=Yolçu şəxs adıdır, isimdir. Yol kökündən və çu sözdüzəldici şəkilçisindən alınıb. Yol gedən adama da yolçu deyirlər.

Burada peşə bildirən sözlərə toxunulmayıb, çünki ça, çə şəkilçiləri peşə bildirən söz yaratmır. Onların altı cür yazıldığını təsdiqləmək üçün peşə bildirməyən sözlər seçilmişdir. Halbuki çı, çi, çu, çü şəkilçilərinin köməyi ilə yüzlərlə peşə bildirən sözlər düzəlmişdir və onların hamısı isimdir.

Ça, çə, çı, çi, çu, çü iki səsləli şəkilçilərinin sonuna uyğun olaraq, q və k samit səsləri artırılmaqla üç səsləli çaq, çək, çıq, çik, çuq, çük sözdüzəldici şəkilçiləri əmələ gəlmişdir. Onların köməyi ilə türk dilində yüzlərlə yeni sözlər yaranıb.

Qıp+çaq=qıpçaq etnonimdir. Qədim və böyük türk tayfalarından birinin adıdır. “Dədə Qorqud” dastanında tez-tez adı çəkilir. Qıpçaq Məliyin ayamasıdır, yəni o qıpçaq tayfasındandır. Qı sözün köküdür. Qədim türk dilində qıraq, kənar, sahil (çayın, gölün, dənizin qırağı) anlamında işlənib. Qızıl, qımışmaq, qısa, qıgılcım, qızartı, qımız, qıyıq, qıjı, qıdıq kimi onlarla sözün də köküdür. Qı kökünə çaq sözdüzəldici şəkilçisi artırılmış, onları bir-birinə p bitişdirici samiti bağlamışdır. Sözün kökü qıf sözü də ola bilər. Qıpçaq sözünü xalq qıpçaq kimi tələffüz edir. Ancaq bunun ehtimalı azdır.

Qol+çaq=qolçaq qola dolanan sarğıdır. Qol sözün kökü olub, bədən üzvünün adıdır. Ona çaq sözdüzəldici şəkilçisi artırılmaqla qolçaq sözü əmələ gəlib.

Yan+çaq=yançaq. Yan sözün köküdür. Bu gün də dildə işlənən sözdür. Ona çaq sözdüzəldici şəkilçisi qoşulmaqla yançaq ismi alınmışdır.

U+çaq=uçaq. Burada sözün kökü *u* saitidir. Azərbaycan dilində sözlərin başında və ortasında təklidə heca əmələ gətirən sait səslərin hamısı söz köküdür [1, s.12; 3, s.345-346]. Heca qanunu da bunu belə tələb edir [5].

Uçaq sözünün kökü *u* saitidir. Çağ ona qoşulmuş sözdüzəldici şəkilçidir.

Uçaq çoxanlamlı sözdür. Daha çox iki anlamda işlənir: 1. Uçaq-təyyarə; 2. Uçaq-cənnət. “Dədə Qorqud”da cənnət anlamında uçaq sözü işlənib: “Ağ saqqallı baban yeri uçmaq olsun!” [2, s.71]. Azərbaycan türkcəsində təyyarə sözünü uçaqla əvəzləməyin də vaxtıdır.

Qa+çaq=qaçaq. Öncə deyildi ki kimi, qa sözün köküdür. Ona çaq sözdüzəldici şəkilçisi artırılmışdır. Lakin burada ikinci yol da var ki, o daha çox ağılabatandır. Çağ sözdüzəldici şəkilçisi qaç kökünə qoşulmuşdur. Bu zaman qaç sözündəki ç səsi düşmüşdür. Qaçaq və qaç sözlərinin anlamca yaxınlığı da ikinci yolun daha ağılabatan olduğunu təsdiqləyir.

Sa+çaq=saçaq. Qaçaq sözündəki hər iki yol bu sözə də aiddir. Sözün kökü həm sa, həm də saç ola bilər. Məncə, ikinci hal daha doğrudur, çünki saç və saçaq sözlərinin anlamları arasında da bir bənzərlik, yaxınlıq var. Saç sözünə çağ sözdüzəldici şəkilçisi birləşmiş, birinci ç səsi düşmüşdür.

Bı+çaq=bıçaq sözünün də kökü *bı* yox, bıç olmalıdır, çünki qədim türk dilində kəsməyə bıçmaq deyilmişdir. Bıç kökünə çağ sözdüzəldici şəkilçisi qoşulmuş və bu zaman birinci ç səsi düşmüşdür. Bıçaq sözü “Dədə Qorqud”da da işlənib: “Sünlükləri xurd oldu. Basdı, boğazladı, bıçaq çıxarıb dərisini üzdü...” [2, s.100]. Bıçqı sözü də eyni ilə bıç kökünə qı sözdüzəldici şəkilçisi artırılmaqla yaranmışdır.

Lə+çək=ləçək qadın baş örtüyüdür. Lə sözün kökü, çək ona qoşulmuş sözdüzəldici şəkilçidir. Lə söz kökündən Ləki, ləkə, ləpir, ləlik, ləpə, ləçək, lələk kimi sözlər də yaranmışdır.

Çi+çək=çiçək çi kökündən və çək sözdüzəldici şəkilçisindən düzəlib. Həm gül, həm qız adıdır. “Dədə Qorqud”da Banuçiçəyin adının da ikinci hissəsi çiçək sözüdür.

Bir+çək=birçək. Bir say olub, sözün köküdür. Ona çək sözdüzəldici şəkilçisi qoşulmuşdur. “Dədə Qorqud”da da işlənib: “Ağbirçəkli qarının saçın dartdı (yoldu)” [2, s.23].

Mil+çək=milçək mil kökündən və çək sözdüzəldici şəkilçisindən əmələ gəlib, bir həşəratın adıdır, isimdir.

Dib+çək=dibçək dib kökünə çək sözdüzəldici şəkilçisi artırılmışdır.

Dil+çək=dilçək dil kökünə çək sözdüzəldici şəkilçisi qoşulmaqla yaranmışdır. Dil həm bədən üzvünün adı, həm də danışmaq, yazı vasitəsi olub, təmiz türk sözüdür. Onu ürək anlamında işlənməmiş alınma dil sözüylə qarışdırmaq olmaz. Bəzi adamlar haqqında deyirlər: “Dili də var, dilçəyi də”.

Ximir+çək=ximirçək nə ətdir, nə sümük. Sözün ximir kökü xımır ola bilər. “Xımır-xımır yemək” deyimində bunu görürük. Çək sözdüzəldici şəkilçisi incə səslidən yarandığına görə, xımır sözünü Ahəng qanunu pozulmasın deyə ximir şəklinə salmışdır.

Pal+çiq=palçiq pal kökünə çiq sözdüzəldici şəkilçisi qoşulmaqla alınmışdır. Pal qədim türk dilində müstəqil söz olub, paltar anlamında işlənib. İndi də pal-paltar sözünün tərkibində saxlanmışdır.

Qıl+çiq=qılçiq sözündə qıl kök, çiq sözdüzəldici şəkilçidir. Qılçık taxılın sümbülündə olur.

Ala+çiq=alaçiq yaylaqda çadırdan qurulan evdir. Sökülüb-qurula bilər. Ona coma, binə və s. də deyirlər. Ala düzəltmə söz kökünə (a+la=ala) ikinci sözdüzəldici çiq şəkilçisi qoşulmuşdur.

Çə+çik=çəçik atın ağızında yüyənin keçdiyi diş olmayan boş yerdir. Çə söz kökünə çik sözdüzəldici şəkilçisi artırılmışdır.

Kəm+çik=kəmçik bir şeyin çatışmazlığı, azlığı deməkdir. Kəm kökü də eyni anlamı bildirir. Ona çik sözdüzəldici şəkilçisi əlavə edilmişdir.

U+çuq=uçuq uçmuş yerə və dodaqlarda qorxudan yaranmış səpgiyə deyilir. Sözün kökü *u*, ona qoşulmuş sözdüzəldici şəkilçisi çuqdur.

Bu+çuq=buçuq Türkiyədə işlənir. Bir şeyin yarısı, parası deməkdir. Bu kökünə çuq sözdüzəldici şəkilçisi artırılmaqla yaranmışdır.

Bur+çuq=burçuq “Dədə Qorqud”da da işlənib: “Baxdı gördü kim, ayın on dördünə bənzər

bir məhəbbət, ala gözlü gənc yigit burçuq-burçuq tərləmiş, uyur, gələndən, gedəndən xəbəri yox” [2, s.140].

Söz bur kökünə çuq sözdüzəldici şəkilçisi artırılmaqla düzəlib və şiddətləndirmə bildirmək üçün təkrarlanıb. Bu söz dilimizdə işlənən puçur-puçur sözüylə səsləşir.

Kü+çük=küçük itin balasıdır. Kü sözün köküdür. Ona çük sözdüzəldici şəkilçisi artırılıb.

Öl+çük=ölçük uşaqlar oynayanda ölçük qururlar. Söz öl kökünə çük sözdüzəldici şəkilçisi qoşulmaqla alınıb.

Qo+ca=qoca həm şəxs adıdır, həm də qocalığı bildirir. Qo söz kökündən və ca sözdüzəldici şəkilçisindən ibarətdir.

Ba+ca=baca qara damların üstündəki açıq yer, işıq düşən yerdir. Ba kökünə ca sözdüzəldici şəkilçisi birləşmişdir.

Yon+ca=yonca yem bitkisidir. Yon kökünə ca sözdüzəldici şəkilçisi artırılmaqla düzəlib.

Şor+ca=Şorca qədim Azərbaycan torpağı olan Göyçədə kənd adıdır. Şor kökündən və ca sözdüzəldici şəkilçisindən əmələ gəlib.

Qara+ca+Qaraca şəxs adıdır. “Dədə Qorqud”da Qaraca çoban var. Məşhur aşıqlarımızdan biri Qaraca oğlandır. Gəncə aşıqlarından birinin adı Qaraca İbrahim olub. “Qaraçı” saz havası əslində “Qaraca” olmalıdır. Onun “Qaraçı” adlanması heç bir məntiqə sığmır.

Sözün kökü qaradır, ona ca sözdüzəldici şəkilçisi qoşulub.

Ge+cə=gecə ge kökünə cə sözdüzəldici şəkilçisi artırılmaqla alınıb.

Gecə sözü qədim türk dilində ge şəklində bir hecadan ibarət olub.

Cü+cə=cücə toyuğun balasıdır. Cü kökünə cə sözdüzəldici şəkilçisi qoşulmaqla yaranıb.

Gən+cə=Gəncə Azərbaycanın ən qədim şəhərlərindən biridir. Nizami Gəncəvinin doğulduğu və yaşayıb-yaratdığı şəhərdir. Gən sözün kökü, cə ona qoşulmuş sözdüzəldici şəkilçisi-dir.

Göy+cə=Göyçə şəxs adıdır. Alçanın bir növü də göycə adlanır. Göy sözün köküdür. Ona cə sözdüzəldici şəkilçisi artırılıb.

Ba+cı=bacı ba söz kökündən və cı sözdüzəldici şəkilçisindən əmələ gəlib.

San+cı=sancı. Burada san sözün köküdür. Ona cı sözdüzəldici şəkilçisi əlavə edilib.

İn+ci=İnci qadın adıdır. Həm də az tapılan, nadir daş-qaşa deyilir. İn kökündən və ci sözdüzəldici şəkilçisindən yaranıb.

Əmi+ci=əmicü ağacın xırda kökləridir. Onlara əmicü tellər deyilir. Sözün kökü əm, ona qoşulmuş sözdüzəldici şəkilçi ci-dir. İ burada bitişdirici saittir. Əmicü və əm sözləri anlamca da bir-birinə yaxındır.

İlk baxışda belə təsəvvür yarana bilər ki, sözün kökü əm yox, əmidir. Ancaq burada sözün kökü əmi deyil. Əmicü sözünün onunla heç bir anlam yaxınlığının olmaması bu fikri təsdiqləyir.

Ci+ci-bi+ci=cici-bici. İnsanlar arasındakı isti, yaxın ilişgini bildirir. Dilimizdə “filankəslər yaman cici-bicidilər” deyimi var. Bəzən əzizləmək üçün anaya da Cici deyirlər. Cici sözü ci hecasının təkrarlanması, yaxud ona ci sözdüzəldici şəkilçisi qoşulmaqla yaranıb. Bici sözü isə bi kökünə ci sözdüzəldici şəkilçisi artırılmaqla alınıb.

Mər+ci=mərcü birdənli bitkinin adıdır. Sözün kökü mə olmalıdır. Bu halda ci sözdüzəldici şəkilçi, r bitişdirici samitdir. Əgər sözün kökü mər hecasıdırsa, onda ci sözdüzəldici şəkilçisi birbaşa ona birləşib.

Kü+cü=kücü xalçaçılıqda işlədilən termindir. Arğacı keçirmək üçün alt və üst arişlərin bir-birindən aralanmasına kücü deyilir. Kü sözün kökü, cü sözdüzəldici şəkilçidir.

Bür+cü=Bürçü şəxs adıdır. Koroğlunun arvadı Nigar xanımın qardaşının, yəni xotkarın oğlunun adı Bürçü sultanıydı. Dastanda təhrif edilib Gürcüoğlu Məmməd kimi yazılmış dəlinin adı da Bürçüoğlu Məmməddir. Bür sözün köküdür. Ona cü sözdüzəldici şəkilçisi birləşib.

Töy+cü=töycü qədimdə vergi növü olub. Töy kökünə cü sözdüzəldici şəkilçisi əlavə edilib.

İki səslili ca, cə, cı, ci, cu, cü sözdüzəldici şəkilçilərinin sonuna uyğun olaraq, q və k səssizləri artırılmaqla üç səslili caq, cıq, cıq, cik, cuq, cük sözdüzəldici şəkilçiləri alınır. İndi onların köməyi ilə yaranmış sözlərə baxaq:

San+caq=sancaq san kökündən və caq sözdüzəldici şəkilçisindən yaranıb.

Bu+caq=bucaq bu söz kökünə caq sözdüzəldici şəkilçisi qoşulmaqla düzəlib.

Qu+caq=qucaq qu söz kökündən və caq sözdüzəldici şəkilçisindən əmələ gəlib.

Caq sözdüzəldici şəkilçisinin köməyi ilə ocaq, olacaq, oduncaq, bacacaq, yanacaq, sıcaq, alacaq, duracaq kimi çoxlu sözlər yaranıb.

Əl+cək=əlcək sözündə kök də, əl də aydın görünür.

Pen+cək=pencək sözündə cək sözdüzəldici şəkilçisi pen kökünə qoşulub. Pen pendir sözünün də köküdür. Sözüün kökü pe də ola bilər. Bunları hələlik dəqiq ayırd etmək olmur.

Bö+cək=böcək. Burada cək sözdüzəldici şəkilçi, bö kökdür. Bөрü, böyür, böyələk, bölük kimi onlarla sözüün də kökü bö hecasıdır.

Əm+cək=əmcək sağılan heyvanların məməsidir. Burada əm sözüün kökü olub, əmmək feilinin əmr formasıdır. Hazırda dilimizdə işlənir. Əmcək sözüün əm və cək hecalarından yarıdığı aydın görünür. Əmcək sözü “Dədə Qorqud”da da işlənib: “Qıvradı, qızın bağdamasını aldı əmcəyindən tutdu...” [2, s.51].

Cək sözdüzəldici şəkilçisinin köməyi ilə bürüncək, dirəncək, geyəcək, yiyəcək kimi onlarla sözlər yaranıb.

A+cıq=acıq a söz kökünə cıq sözdüzəldici şəkilçisi qoşulmaqla alınıb.

Qan+cıq=qancıq sözündə qan kökdür. Caq sözdüzəldici şəkilçisi ona birləşib.

Qı+cıq=qıcıq sözü qı kökünə cıq sözdüzəldici şəkilçisi artırılmaqla düzəlib.

Alma+cıq=almacıq başda bir sümüyün adıdır. Alma kökünə cıq sözdüzəldici şəkilçisi qoşulmaqla əmələ gəlib.

Dağar+cıq=dağarcıq dəridən hazırlanmış qabdır. Burada cıq sözdüzəldici şəkilçidir. “Dədə Qorqud”da da işlənib: “Çoban dağarcığı çıxardı, yedilər” [2, s.37].

Öynə+cik=öynəcik. Öynə bir dəfəlik, bir oturmaqlıq yeməyə deyilir. Söz öynə kökündən və cək sözdüzəldici şəkilçisindən yaranıb. “Dədə Qorqud”da da işlənib: “Arpa ətməyi, acı soğan öynəciki deyəyinmi? – dedi” [2, s.83].

Bal+cıq=balcıq qılıncın dəstəyinə deyilib. “Dədə Qorqud”da da işlənib: “Qılıncının balcığı qan, odaya gəldi” [2, s.105].

Buğa+cıq=buğacıq. Buğa sözüün kökü, cıq ona qoşulmuş sözdüzəldici şəkilçidir.

“Dədə Qorqud”da ləqəbdir. Buğacıq Məlik bu adla tanınıb.

Gəlin+cik=gəlincik. Gəlin sözüün köküdür. Ona cik sözdüzəldici şəkilçisi artırılıb. Cik şəkilçisi kiçiltmə bildirir.

Gi+cik=gicik gicikmə, qaşınma anlamında işlənir. Gi söz kökünə ci sözdüzəldici şəkilçisi qoşulmaqla yaranıb.

Ev+cik=evcik uşaqların qurduqları balaca evdir. Ev sözüün köküdür. Ona cik sözdüzəldici şəkilçisi birləşib.

Təpə+cik=təpəcik balaca təpədir. “Dədə Qorqud”da da işlənib: “Kül təpəcik olmaz” [2, s.15].

Dərə+cik=dərəcik balaca dərə deməkdir. Dərə kökünə cik sözdüzəldici şəkilçisi qoşulmaqla alınıb.

Mun+cuq=muncuq bəzək, zinət əşyasıdır. Mun sözüün köküdür. Ona cuq sözdüzəldici şəkilçisi qoşulmaqla düzəlib.

Pul+cuq=pulcuq balıqda olur. Pul söz kökündən və ona birləşmiş cuq sözdüzəldici şəkilçisindən ibarətdir.

Su+cuq=sucuq həmişə su olan yerdir. Su kökünə cuq sözdüzəldici şəkilçisi artırılıb.

Son+cuq=soncuq eşşəyin təpik atmağına soncuqlamaq, yaxud eşşək soncuq atır deyirlər. Son sözüün köküdür. Ona cuq sözdüzəldici şəkilçisi birləşib.

Tumur+cuq=tumurcuq. Ağac yazqabağı çiçək açmazdan qabaq tumurcuqlayır. Söz tumur kökündən və ona birləşmiş cuq sözdüzəldici şəkilçisindən əmələ gəlib.

Qoyun+cuq=Qoyuncuq Şumerdə bir şəhərin adı olub. Qoyun söz kökünə cuq sözdüzəldici şəkilçisi qoşulub.

Quzu+cuq=quzucuq. Quzu sözüün kökü, cuq ona birləşmiş sözdüzəldici şəkilçidir. “Dədə Qorqud”da da işlənib: “Ağca qoyunlar olan yerdə bir quzucuğu olmazmı olur?” [2, s.40].

Cü+cük=cücük kartofun lap xırdasına deyilir. Cü sözüün köküdür. Cük sözdüzəldici şəkilçisi onun sonuna əlavə edilib.

Kül+cük=külcük az miqdarda küldür. Kül kökünə cük sözdüzəldici şəkilçisi artırılmaqla alınıb.

Nəticə / Conclusion

Azərbaycan dilində altı cür yazılan sözdü-
zəldici şəkilçilərin köməyi ilə düzələn sözlərin
sayı yetərincə çoxdur. Həmin şəkilçilər daha
çox söz köklərinə qoşulur və isim yaradır. La-
kin onlar düzəltmə və mürəkkəb sözlərə də qo-
şulur. Onlar sifət, say, zərf kimi, digər nitq his-
sələri də əmələ gətirir. Burada isimlərin seçil-

məsinə ona görə üstünlük verilmişdir ki, sözdü-
zəldici şəkilçilərin köməyi ilə onların yaradıl-
ması araşdırma zamanı fikrin sübutu üçün daha
böyük önəm daşıyır.

Yuxarıda deyilənlər məqalədə haqqında da-
nışılan sözdüzəldici şəkilçilərin altı cür yazıldı-
ğını inandırıcı şəkildə təsdiqləyir.

Ədəbiyyat / References

1. Əhmədov B. Azərbaycan dili şivələrində fonosemantik söz yaradıcılığı. Bakı: BDU nəşriyyatı, 1994.
2. "Kitabi-Dədə Qorqud" (tərtib edən H. Araslı). Bakı: Gənclik, 1978.
3. Sadıq İ. "Şumer və türk dillərində ilk sözlər və səs artımı yolu ilə söz yaradıcılığı" / Dilçilik İnstitutunun Əsərləri, №1. Bakı, 2018.
4. Sadıq İ. "Şumer və türk dillərində eyni semantik söz yuvaları" / Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü, Sovet İttifaqı Qəhrəmanı Ziya Musa oğlu Bünyadovun xatirəsinə həsr olunmuş "Müasir şərqşünaslığın aktual problemləri" ("Ziya Bünyadov qiraətləri") mövzusunda Beynəlxalq Elmi Konfransın (16-17 oktyabr 2017-ci il, Bakı) materialları. Bakı, 2018.
5. Sadıq İ. "Türk dilində Heca qanunu" / Sivilizasiya, №1. Bakı, 2016.
6. Sadıq İ. Azərbaycan dilində altı cür yazılan sözdüzəldici şəkilçilər / Filologiya və sənətşünaslıq, №1. Bakı, 2021.
7. Sadıq İ. Azərbaycan dilində sözdüzəldici şəkilçi yaradan saitlətlər / Filologiya və sənətşünaslıq, №2. Bakı, 2021.

Словообразование в азербайджанском языке

Ислам Садыг

Доктор филологических наук

Институт фольклора НАНА. Азербайджан.

E-mail: islamsadiq1953@yahoo.com

Резюме. Написания в двух и четырех видах словообразующих аффиксов в азербайджанском языке показаны в литературе по языкознанию и этой теме посвящен ряд исследований. Несмотря на то, что большинство словообразующих аффиксов пишется в шести видах, по сей день этой проблемы не коснулись в азербайджанском языкознании. Был выдвинут тезис об описании в шести видах многих словообразующих аффиксов на азербайджанском языке, что нашло свое подтверждение. В данной статье продолжают эти исследования, показывается, что словообразующие аффиксы *çaq, çək, çıq, çik, çuq, çük, saq, sək, sıq, sük, suq, sük* преобразованы путем прибавления согласных звуков *ç* и *k* к концу словообразующих аффиксов *ça, çə, çı, çi, çu, çü, sa, sə, sı, si, su, sü*; на основе многих примеров, созданных с помощью этих аффиксов, доказывается что они пишутся шестью способами.

Ключевые слова: азербайджанский язык, словообразующий аффикс, аффиксы, используемые в шести видах, словообразование